

Elmlə şəxsiyyətin harmoniyasını yaşadan ziyalı

Yusif YUSİFOV,
ADPU-nun Azərbaycan
Dilçiliyi Kafedrasının
dosenti, ümumi dilçilik üzrə
baş elmi işçi

(Əvvəli ötən sayımızda)

Həsən Mirzəyevin feili elmi yaradıcılığı üçün tədqiqat predmeti seçməsi həmin nitq hissəsinin heyrtləndirici dərəcədə linqvistik özəlliklərinin daşıyıcısı olmasıdır. Linqvistik özəllikləri onun başqa əsas nitq hissələrinə bənzəməsinə imkan vermir. Təsriflənən feillə aid edilən linqvistik çoxcəhətlilik, yəni hər hansı bir təsriflənən feilin ayrı-ayrı linqvistik anlayışların ifadə görümlə bilinəməsi söylənilənləri təsdiq edir. Məsələn: oxuyur hərəkət bildirən söz, leksik-qrammatik vahid - feil, cümlə üzvü feili xəbər; nisbi bitmiş fikir ifadə etdiyinə görə sintaktik vahid cümlə. Deyilənlər çox mürəkkəb təbiətli feilin heyrat doğuran, diqqəti çəkən xüsusiyyətləridir. Talantlı dilçi alim, professor Həsən Mirzəyev həmin nitq hissəsi üzərində araşdırmalar aparmış, həm müasir Azərbaycan dili, həm də dilimizin tarixinə dair topladığı materiallardan seçdiyi nümunələri tutuşdurmuş, topladığı müasir və tarixi faktlar üzərində nəzəri ümumiləşdirmələr apardıqdan sonra müəyyən elmi nəticəyə gəlmişdir. O, tədqiqat predmetini (feili) öz estetik zövqünə uyğun gəldiyinə görə araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Professor Həsən Mirzəyevin ixtisasca dilçi olması onun elmi yaradıcılığının aparıcı qolunun bu elm sahəsi ilə bağlılığından danışmağa əsas verir. Çoxşaxəli elm yaradıcılığı ilə şöhrət qazanmış filoloq-alimin ən öncə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində dilçilik məktəbini yaradanlar sırasında xüsusi yeri vardır. Dilçiliyin ayrı-ayrı qollarından yazdığı tutarlı, yüksək elmi-metodik səviyyəli məqalələri, dərslər və monoqrafiyaları prof. Həsən Mirzəyev intalantlı, geniş bilikli alim kimi tanıdığını söyləməyə əsas verir.

Onun üzərində daha çox araşdırmalar apardığı, zəhmət çəkdiyi dilçiliklə bağlı elmi yaradıcılığının zirvəsi, ən dolğun əsəri 45 illik yaradıcılıq fəaliyyətinin uğurlu və sevincdirici nəticəsi sayılan "Azərbaycan dilində feil" ("Elm", 2006, 504 səh.) monoqrafiyası türkoloji dilçilikdə həm formaca genişliyinə, həm də böyüklüyünə, həm də məzmun dolğunluğuna görə möhtəşəm yaradıcılıq məhsulu adlandırılır.

Azərbaycan dilçiliyində professor, əməkdar elm xadimi Həsən Mirzəyevin haqqında danışdığımız tədqiqat işi feil mövzusunda yazılmış əsərlər içərisində istər elmi, istərsə də metodiki baxımdan ən uğurlu yaradıcılıq tapıntısı adlandırıla bilər. Monoqrafiyanın çağdaş zamanın elmi-metodik tələblərinə yetərincə uyğun araşdırma olduğu monoqrafiyanın əvvəlində yazılmış girişdən aydın görü-

nür. Uzun illərin yaradıcılıq axtarışları prosesində ortaya çıxmış bu tədqiqat işinin bənzərsizliyini elə girişdən bilmək mümkündür. Hər hansı linqvistik elmi problemin öyrənilməsi üçün yazılmış heç bir dərslərdə, monoqrafiyada elmi tələblərin yüksək dərəcədə gözlənilməsi, sadə, aydın və yığcam şəkildə girişə rast gəlinmir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Həsən Mirzəyev türkologiyanın aparıcı qolu sayılan türk dilçiliyində çoxşaxəli, çoxkateqoriyalı nitq hissəsi kimi tanınan feilin hərtərəfli tədqiqinə zəruri ehtiyac duyulduğunu görüb bu nitq hissəsini dərinləndirən və hərtərəfli araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Zəruri tələbatı uyğun yazılan həmin kitab iki hissədən ibarətdir. Bənzərsiz monoqrafiyanın I hissəsinin I fəslində Azərbaycan dili feillərinin başlıca özəllikləri, əsas nitq hissələri sistemində tutduğu aparıcı yer, az öyrənilmiş cəhətləri, onun tədqiqinə ehtiyac duyulan məsələləri bütün incəlikləri ilə araşdırılmış, təhlil olunmuşdur. Araşdırıcı feillərin leksik-semantik, qrammatik, üslubi-fonetik və digər linqvistik xüsusiyyətlərinə görə aydın seçilən, təsir, növ, tərz, inkarlıq, zaman, forma, şəxs, kəmiyyət kateqoriyalarını özündə cəmlənən, dilin təmizliyini, milliliyini (özəlliklərini), ən qədim üstünlüklərini başqa nitq hissələrindən daha yaxşı qoruyub saxlayan, rəngarəng mənaları, semantik çalarlıqları bildirən, dilin lüğət tərkibində dolğunlaşmasında daha çox, həm də həlledici rolunu oynayan, sözdüzdəlik şəkildə təsirinə görə çoxluq ilə fərqlənən nitq hissəsi kimi dəyərləndirmişdir. Həsən Mirzəyev kitabda feilin yaranma səbəbinin obyektiv xarakter daşdığını açıqlaya bilmişdir. O, materiyanın varlığında hərəkətin həlledici rolundansöhbət açır, qrammatik kateqoriyaların obyektiv kateqoriyaların vəhdətinə toxunur.

Feilin statik deyil, dinamik məzmunlu olması, xarici təsirlərə düşməməsi, işlənmə tezliyinin çoxluğu, yarandığı, təşəkkül tapdığı, dilin özəlliyini qoruyub yaşatması, yad dillərin təsirinə güclü müqavimət göstərməsi kimi əlamətlərin daşıyıcısı olması fəaliyyətində, işində və hərəkətlərində öz xalqının ruhunu gerçəkləşdirən, yaşadan həmişə ədalətsizliyə, pisliliyə, haqsızlığa qarşı mübarizə aparan, hər zaman ağa qara deyənləri, ədaləti tapdalayanları qorxmadan, çəkinmədən ifşa edən şəxsiyyətin feildəyərləndirməsini, onu öz təbiətinə, zövqünə uyğun nitq hissəsi hesab etməsi göstərilən əsas nitq hissəsini elmi yaradıcılığında baş və aparıcı mövzu, tədqiqat predmeti seçməsinə təbii, qanunauyğun saymalıyıq. Çünki, feil həm gerçəkliyin varlığını təmin edən - hərəkəti dildə, nitqdə reallaşdıraraq, həm də görkəmli dilçi alimin istəyinə, linqvistik elmi zövqünə uyğun nitq hissəsidir.

Həsən Mirzəyevin əsərlərinin 14 cildlik külliyyatı müasir zamanla səsleşən dəyərli elmi qaynaqdır. Onları türkoloq dilçilərin diqqətini çəkən araşdırmalaradlandırılmalıdır. Alimin imzasını Azərbaycanca və bütün türk dünyasında yaxşı tanıdan şah əsəri dilimizin tarixi qədr qədim, eləcə də onun özəlliyini qoruyub saxlamağı və gələcək nəsillərə çatdırmağa yetərincə potensial gücü olan feilə aid monoqrafiyasıdır. Bu kitabda Azərbaycan xalqının milli dili, Azərbaycan rəsmi dövlət dili, onun həm də müasir inkişaf tarixi vəziyyəti, həm də inkişafı haqqında dəyərli bilgiler verilir. Həsən Mirzəyev Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Müasir Azərbaycan dili" kafedrasının yaradıcısı, ilk rəhbəri kimi həmişə hörmətlə yad düşür, anılır. O, keyirxah insan, hərtərəfli elmi yaradıcılığı ilə tanınan alim idi. Həsən müəllim ixtisasca dilçi olsa

da, daha çox dilçilik elminə dair məqalələr, dərslər və monoqrafiyalar yazsa da, dilçiliyə yaxın qohum münasibəti olan ədəbiyyatşünaslığın digər şöbələrində formalaşmasında mənəbə, qaynaq rolunu oynayan folklorşünaslıq sahəsində də yaradıcılıq işləri aparmış, xüsusən aşıq yaradıcılığının mahir bilicisi kimi tanınmış, onun incəliklərini, özəlliklərini açan, aşkara çıxaran araşdırmaları ilə şöhrət qazanmışdır. Prof. Həsən Mirzəyevin dilçiliyə dair yaradıcılığında onomalogiyanın toponimi ya bölməsinin tədqiqat predmeti sayılan toponimlərlə bağlı linqvistik düşüncələri böyük maraq doğurur. O, toponimlərə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşır. Toponimlərə belə münasibət filoloq alimin vətənpərvərlik ruhundan irəli gəlmişdir. Buna görə də görkəmli alim nitqimizdə (danışığımızda və yazımızda) qondarma, saxta Ermənistan toponimi deyil, Qərbi Azərbaycan ümumi coğrafi adını işlətməyimizi istəmişdir. Respublikamızın ayrılmaz, bölünməz bir parçasının doğma sözümüzü deyilişinin və yazılışının rəsmiləşdirilməsini

arzulamışdır.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Həsən Mirzəyevin məzmun və formaca dolğun yaradıcılığı yetərincə bir neçə yönündən araşdırılmağa layiqdir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Həsən Mirzəyev filoloq-ədəbiyyatşünas, folklorşünaskimi də tanınsa da dilçilik ixtisası üzrə elmi dərəcəni, elmi adı dilçilik elmi üzrə aldığı üçün ən öncə dilçi alimdir. Bizcə, professor Həsən Mirzəyevin feili öz elmi yaradıcılığı üçün ən aparıcı, ən dolğun nitq hissəsini tədqiqat predmeti seçməsinə heçdə ötürə bilməmişdir. Dil duyumu güclü olduğu üçün prof. Həsən Mirzəyev dolğun, geniş linqvistik xəzinə sayıla bilən feildə başqalarının görə bilmədiyi linqvistik incəlikləri böyük ustalılıqla tapıb üzə çıxartmağı bacarmışdır. Dünya dilləri içərisində Azərbaycan dili feilləri-nin polisemiyaya meyilliliyi, semantik imkanlarının genişliyi baxımından başqa dillərin feillərindən fərqlənməsini təsdiqləyən faktlar maraqlıdır. Məsələn, get-mək feilinin digər sözlərə təsir göstərməsinə aid faktlara baxaq: əldən getmək (düşmək), əldən-ayaqdan getmək (düşmək), bərk getmək, özündən getmək, duza getmək və s. Dilin linqvistik incəliklərinin bilicisi, güclü fəlsəfi düşüncənin daşıyıcısı prof. Həsən Mirzəyev həyatın ən başlıca özəyi sayılan hərəkəti nitqdə gerçəkləşdirən, dinamik məzmunlu feilin milli ruhuna, estetik zövqünə uyğun nitq hissəsi olduğundan onu özünün başlıca tədqiqat predmeti seçmişdir. Hərəkəti nitqdə gerçəkləşdirməsi feili əsas, başlıca nitq hissələrinin tacı adlandırmağa yetərincə imkan verir.

Böyük dilçi alim Yusif Seyidov Hind-Avropa, daha çox rus dili materiallarına söykənən dilçilik nəzəriyyəsinə feilin önəmliyinə müəyyən qədər şübhəli baxışından söhbət açanda dil-

çilik ədəbiyyatında feillə bağlı nəzəri fikirləri yada salır. Unudulmaz görkəmli alimin linqvistik elmi yaradıcılığında ayrıca yeri olan yüksək elmi-metodik məzmunlu "Azərbaycan dilinin qrammatikası morfolojiya (nəzəri kurs, Bakı Universiteti 2000)" əsərinin 304-363 səhifələrində bu barədə geniş bilgiler verilməmişdir. Göstərilən qaynaqda oxuyuruq: "Hind-Avropa dilləri, xüsusən, rus dili materiallarına əsaslanan dilçilik nəzəriyyəsi nitqdə feilin rolunu müəyyən qədər şişirdir. Məsələn, qeyd edilirdi, cümlə üzvləri iki mərkəzin (mübtəda və xəbərin) ətrafında qruplaşdıqı kimi, nitq hissələri də ona uyğun ola-raq ad və feilin ətrafında toplanır. Burada ad isim mənasında işlənilir. Doğrudan da, nitq hissələrinin hamısı, feil özü də, feilə xidmət edən zərf, isim ətrafına yığılır, isimə xidmət göstərir. Bununla belə, başqa nitq hissələrində də hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən sözlər çoxdur. Hətta tabe etmək mənasında mərkəzdə dayanan ismində feilə xidməti var. İsim hərəkətin yerini, zamanını, obyektini bildirə bilir və belə hallarda feilə tabe olur. Feilin birbaşa xidmətçisi isə zərfdir. Ona görə də nəzəri səviyyədə dəqiq olmasa da, konkret faktların fəaliyyəti mənasında nitq hissələrinin, həm də feil ətrafında toplanması haqqında fikir səhv deyildir. Burada sadəcə olaraq, cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasında paralellik qoyulması, dəqiq deyil. Nitqdə feilin həllediciliyini irəli sürənlər olubdur. Hətta cümlədəki başqa sözlərə "ölü", yalnız feilə "canlı" deyənlərdə vardır. V. Huboldt (eləcə də müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən Y. Qrim, Bekker, sonralar Şteyental, Poteniya və başqa dilçilər feili cümlənin qrammatik mərkəzi saymışlar). Yusif Seyidovun həqiqətən, feildə belə təşkil edicilik, özü hərəkət bildirməklə yanaşı, başqa sözləri də hərəkətə gətirmək gücü var. "(Göstərilən əsər, səh. 306-307)" söyləməsində böyük həqiqət olduğu danılmazdır. Ancaq onun Hind-Avropa dilçilərinin, xüsusən rus dili materiallarına əsaslanan dilçilik nəzəriyyəsinin nitqdə feilin rolunu müəyyən qədər şişirdir deyimi ilə razılaşmaq olmaz. Çünki, gerçəkliyin varlıq forması adlandırılan hərəkətin nitqdə ifadə görümlə adlanan feilin rolu, doğrudan da, çox böyükdür. Yəni, göstərilən dillərin materiallarına söykənən dilçilik nəzəriyyəsi nitqdə heç də feilin rolunu şişirtmir, bu nəzəriyyə danılmaz həqiqəti, gerçəkliyi əks etdirir.

Prof. Həsən Mirzəyev başqa nitq hissələrini hərəkətə gətirmək gücü ilə seçilən, öz semantikasına görə digər nitq hissələrinə aid sözləri birbaşa tələb etmək, birbaşa idarə etmək qüvvəsi ilə diqqəti çəkən, birbaşa öz izahedicilərini hərəkətin yerini, zamanını, obyektini bildirmək baxımından nitq hissələrinin hamısını, feilin özünü də ətrafına yığan ismi də özünə xidmət etdirən feili tədqiqat predmeti götürməklə olduqca mürəkkəb, çətin, həm də böyük zəhmət, geniş bilik, yüksək talant gərgin yaradıcılıq axtarışları tələb edən bir işin elmi həllinə girişməkdən çəkinməmiş, qarşıya qoyduğu vəzifələri uğurla başa çatdırmağı bacarmışdır.

Azərbaycan filologiyasının inkişafında böyük xidmətlər göstərdiyi üçün elmi yaradıcılığının sistemli tədqiqinə zəruri ehtiyac duyulmuş, bir neçə il əvvəl ADPU-nun "Müasir Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı Mahirə xanım Hüseynovanın, Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığında filologiya məsələlərini" sistemli şəkildə araşdırması məqsədyönlü sayılmış, həmin mövzu üzərində ciddi axtarışlar aparan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün tədqiqatçı dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir.

(Davamı var)